

Dirk van der Blom

**De verhouding
van staat en religie
in een veranderende
Nederlandse samenleving**

UITGEVERIJ ASPEKT

Inhoudsopgave

VOORWOORD	V
LIJST VAN AFKORTINGEN	IX
INLEIDING	XI
DEEL 1 'WAARDOOR HET VERLEDEN HET HEDEN BEPAALT'	1
1 GODSDIENSTIGE INVLOEDEN IN DE NEDERLANDSE GEWESTEN	3
1.1 De ontwikkeling van het vroege christendom	3
1.2 Hemel, hel en het laatste oordeel	11
1.3 God als wetgever, rechter en raadsman	14
1.4 Inquisitie en repressie	18
2 RELIGIEUZE PLURIFORMITEIT IN DE NEDERLANDEN	21
2.1 Kerkscheuring	21
2.2 Reformatie in de gewesten	25
2.3 Opstand tegen de katholieke kerk en moederland	28
2.4 Fundamentalisme	32
3 KERK EN STAAT VANAF DE ZESTIENDE EEUW	37
3.1 De Reformatie in de Republiek	37
3.2 Godsdienstpluralisme	40
3.3 God, Nederland en Oranje	44
4 VRIJHEID VAN GEWETEN	49
4.1 Onderdrukking vrijheid van meningsuiting	49
4.2 Federale Republiek	54
4.3 Migratie, godsdienstpluralisme en maatschappelijke transformatie	61
5 DE GECENTRALISEERDE STAAT EN GRONDWET	67
5.1 Bataafse grondwet	67
5.2 Eenheidsstaat en grondwet 1814	71
5.3 De grondwetten en de Belgische afscheiding	75

6	THORBECKE'S GRONDWET	81
	6.1 Vrijheid van drukpers en andere grondrechten	81
	6.2 De grondwet van 1848	89
	6.3 Schoolkwestie	95
7	DE VERZUILING	97
	7.1 Levensbeschouwelijke diversiteit	97
	7.2 Eenheid in verdeeldheid	101
	7.3 Grondwetswijziging 1972 en 1983	104
DEEL 2	DE NATIONALE STAAT: 'EENHEID IN VERDEELDHEID'	107
8	NATIONALISME	109
	8.1 De nationale staat	109
	8.2 Nationale identiteit	114
	8.3 Ontkenning nationale identiteit	116
9	SECULARISATIE	121
	9.1 Ontkerkelijking en transformatie	121
	9.2 Grondwet en rechten	125
	9.3 Veranderend Hollands straatbeeld	130
	9.4 Godsdienst en staat	130
	9.5 Grondwetswijziging 1972 en 1983	133
10	SACRALE BELEVING	139
	10.1 Godsdienst en geweld	139
	10.2 Godsdienstige onverdraagzaamheid	140
	10.3 Conflicterende godsdienstige openbaarheid	143
11	INVLOED VAN VERDRAGEN	147
	11.1 Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens	147
	11.2 Aanpassing van wetgeving	151
	11.3 Neutraliteitseis	154
	11.4 Ambtelijke invloed op meningsuiting	156
12	NEDERLAND ALS CULTUURRELATIVISTISCH EXPERIMENT	161
	12.1 Transformatie van Nederland	161
	12.2 Identificatie met de Nederlander	165
	12.3 Cultuurrelativisme	167

13	DE RELIGIEUS NEUTRALE STAAT	171
	13.1 Is de overheid neutraal	171
	13.2 Godsdienstige meningsuiting	176
	13.3 Recht op godsdienstvrijheid	179
	13.4 Politiek-ideologische tegenstellingen	182
	13.5 Nederlands Nationaal Instituut voor de Rechten van de Mens	185
14	DE VERHOUDING VAN STAAT EN RELIGIE IN EEN VERANDERENDE NEDERLANDSE SAMENLEVING: CONCLUSIES	191
	SAMENVATTING	
	DE VERHOUDING VAN STAAT EN RELIGIE IN EEN VERANDERENDE NEDERLANDSE SAMENLEVING	197
	SUMMARY	
	THE RELATIONSHIP BETWEEN STATE AND RELIGION IN A CHANGING DUTCH SOCIETY	199
	LITERATUURLIJST	201
	PERSONENREGISTER	223
	KAMERSTUKKEN	227
	RECHTSPRAAKREGISTER	229
	TIJDSCHRIFTEN EN DAGBLADEN	231
	ANDERE BRONNEN	233

DEEL 1

'WAARDOOR HET VERLEDEN
HET HEDEN BEPAALT'

In het alledaagse leven van mensen neemt godsdienst vaak een belangrijke plaats in. Dat leek sinds de jaren zestig van de vorige eeuw minder het geval, maar die invloed van religie is weer terug. De gevolgen daarvan voor het maatschappelijk samenleven kunnen moeilijk worden overschat.

In dit hoofdstuk wordt onderzocht in hoeverre het ontstaan en effect van de christelijke godsdienst, nadat deze in het laat Romeinse rijk tot staatsgodsdienst was geëvolueerd, van invloed is geweest op het godsdienstig denken en beleven van Nederlandse burgers, maar ook van bestuurders. Het effect dat deze beleving op anders- en niet gelovigen binnen de vroege Europese samenleving gehad heeft, resulteerde in de kerstening van Europa vanaf de 8^e eeuw. Vanaf dit tijdperk zou de katholieke kerk zich een leidende rol in de samenleving toeëigenen. Belangrijke namen in dit hoofdstuk zijn: Paulus, Constantijn de Grote, Theodosius de Grote, Augustinus, Karel de Grote, Gregorius VII, Clemens III, Hendrik IV, Engelbert I van Nassau, Johanna van Polanen, Karel V en Filips II, Innocentius III, Jan Hus.

1.1 DE ONTWIKKELING VAN HET VROEGE CHRISTENDOM

Door een open houding ten aanzien van andere culturen en godsdienstige uitingen was er binnen het Romeinse rijk van oudsher plaats voor vele goden en erediensten: de *interpretatio Romana*.¹ Maar er was ook de angst voor het andere, gezien de wijze waarop de Romeinse overheid op bijvoorbeeld aanhangers van de Bacchuscultus reageerde en de problematiek rond nieuwe geloofsovertuigingen.² Deze werden als bedreiging van de Romeinse staatsgodsdienst ervaren.³ Naast verdraagzaamheid in godsdienstige zaken eiste Rome van haar burgers trouw aan de staat, wat tot uiting kwam in rituelen zoals de Augustuscultus.⁴ Trouw en naleving van de wetten versterkten de politieke en maatschappelijke binding en werden gezien als staatkundige toewijding, maar afwijzing als hoogverraad.⁵

1 Meijer 2007, p. 150-153, Naerebout & Singor 2006, p. 391.

2 Sluiter 2005, p. 5.

3 Meijer 2007, p. 170.

4 Augustus werd niet geëerd als een god maar als de persoon die een eind aan de burgeroorlog maakte en daarmee zorgde voor vrede en welvaart, zo ook Van de Beek 2006, p. 32.

5 Naerebout & Singor 2006, p. 397.

Joden en later de christenen beleden ten opzichte van de Romeinen een exclusief monotheïstische godsdienst die tegenreacties opriep.⁶ Met de hardnekkige opstelling van joden en christenen betreffende hun godsdienst kreeg het Romeinse vreemdelingenvraagstuk er een nieuwe dimensie bij. Het ging daarbij steeds meer om de essentie van de Romeinse godsdienst en daarmee om het wezen van de staat, uitlopend op een treffen van de polytheïstische Romeinse goden tegen de monotheïstische christelijke God.⁷ Dit uitte zich in de telkens opblaiende conflicten tussen Romeinen en joden, Grieken en joden en rekkelijke en orthodoxe joden onderling.⁸ De Joodse Oorlog⁹ die daaruit volgde eindigde voor de joden niet alleen desastreus, maar bovendien werd door de Romeinen een zogenaamde 'jodenbelasting', *fiscus Judaicus*, ingevoerd voor het onderhoud van de tempel van Jupiter op het Capitool.¹⁰ Daarmee zouden de joden duurzaam eraan herinnerd worden dat hun God het tegen de Romeinse goden had afgelegd. Vanuit Alexandrië zou enkele decennia later de Jodenvervolging beginnen, hoewel de Romeinen er niet toe overgingen het judaïsme feitelijk te verbieden. Het privilege om godsdienst vrij te belijden lieten ze intact. Zij gaven daaraan zelfs een juridische basis.¹¹

Het christendom is in de eerste helft van de eerste eeuw ontstaan binnen het Palestijnse Jodendom. Van beslissende invloed daarin was de rol van Jezus van Nazareth. Over de persoon van Jezus van Nazareth is weinig met zekerheid te zeggen maar naar alle waarschijnlijkheid was hij ervan overtuigd dat God hem een beslissende taak had toegedeeld bij de totstandkoming van het messianistische 'Koninkrijk Gods' op aarde.¹² Onder de joden van Palestina vonden deze gedachten weinig weerklank. Men bleef vasthouden aan een Messias die als een wereldlijk vorst het joodse volk macht en aanzien zou geven. Maar er waren ook joodse groeperingen bij wie de boodschap van Jezus wel aansloeg. Op instigatie van Paulus werd bewerkstelligd dat de aanhangers van Jezus een aantal joodse wetten en gebruiken zouden kunnen loslaten. Zo ontstond naast het jodendom het christendom. Paulus eiste geen besnijdenis meer, maar stelde daarvoor de christelijke doop in. Als gevolg van het loslaten van de joodse gebruiken en wetten werd de kring van Paulus aanhangers een aparte groepering, los van het jodendom.¹³ Men noemde zich 'christenen'.

6 Naerebout & Singor 2006, p. 397.

7 Meijer 2007, p. 234.

8 Meijer 2007, p. 236.

9 Van 66 na tot 74 na Chr.

10 Meijer 2007, p. 237.

11 Meijer 2007, p. 253.

12 Op nagenoeg gelijke wijze is de islam ontstaan. Mohammed ontving ook van God een taak.

13 Naerebout en Singor 2006, p. 402-403 zo ook Grosheide 1942, p. 18 en 20.

De Romeinen duiden hun godsdienst met 'religio' aan, vermoedelijk afgeleid van *Religare*, wat verbinden betekent.¹⁴ Vanuit dit begrip 'religio' ontwikkelt zich geleidelijk de religie als geloofsleer of als godsdienst.¹⁵ Daarmee werd aangegeven dat godsdienst zowel een collectieve beleving was als een gemeenschappelijk eerbetoon aan de Romeinse goden vanuit de zienswijze dat de wereld in hun macht was gekomen doordat de Romeinen altijd aan hun godsdienstige verplichtingen hadden voldaan.¹⁶ Godsdiensten die de Romeinse staat bedreigden werden *superstitio*, bijgeloof, genoemd. Aanhangers hiervan hechten, vanuit Romeins standpunt bezien, meer aan eigen belangen dan aan die van de staat.¹⁷

Godsdienst is echter niet de enige vorm van sociale binding. Ook de politiek, of beter, het bestuur van een samenleving bindt, door middel van wetten en beslissingen, die zonder verwijzing naar goddelijke bevelen tot stand zijn gebracht.¹⁸ En waar godsdiensten veelal onbetwistbare onderwerping eisen, biedt het politieke proces naar (huidige) westerse democratische normen deelname, overleg en wetgeving.¹⁹ Dat dit niet nieuw is, weten we uit Griekse tragedies als Sophocles' *Antigone*. Dat handelt over een geschil tussen de politieke orde en een als godsdienstig ervaren (begrafenis)plicht.²⁰ In Aeschylus' *Oresteia* wordt de maatschappelijke vrede door de politiek veilig gesteld en niet door de religie.²¹ De pretentie van de volgelingen van het opkomende christendom was dat alleen *zij* 'de waarheid' zouden bezitten, waarmee zij impliciet het Romeinse gezag betwistten. Dit bracht hen in conflict met het Romeinse bestuur. Dat leidde weer tot vervolging, wat de christenen tot maatschappelijke buitenstaanders maakte. Het steeds terugkerende thema was de verwachting van de spoedige komst van het koninkrijk van God. Dit sloot trouwens ook aan bij de verwachting van de joden.²²

De strijd van de Romeinen voor een *pax deorum*, vrede van de goden, werd door het christendom in gevaar gebracht. Maar hoe meer werd aangestuurd op godsdienstige eenheid zoals door de Romeinen verstaan, des te meer kwamen de christenen in verzet.²³ Die hadden zich in de voorbije eeuwen georganiseerd tot een hechte christelijke gemeenschap.²⁴ Paulus had de ascetische en zichzelf verloochenende religie van Christus omgevormd tot een meer hiërarchisch georganiseerde godsdienst.²⁵ Voordat de laatste

14 Scruton 2003, p. 13.

15 www.vandale.nl.

16 Hier ligt mijns inziens het raakvlak met het karakter van het Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation, waarover in hoofdstuk 2 meer.

17 Meijer 2007, p. 256.

18 Hoewel onze wetten nog altijd worden voorafgegaan door de woorden: Bij de gratie Gods.

19 Scruton 2003, p. 14.

20 Nieuwenhuis 2007a, p. 39.

21 Scruton 2003, p. 14.

22 Meijer 2007, p. 257.

23 Naerebout & Singor 2006, p. 397.

24 Meijer 2007, p. 281, zo ook Grosheide 1942, p. 18.

25 Scruton 2003, p. 15.

grote vervolging onder Diocletianus (284-305) losbarste genoot de kerk grote vrijheid en verrijzen er in het rijk kerken.²⁶ Vlak voor de dood van Galerius in 311, de geestelijk vader van de laatste christenvervolging, vaardigt hij een edict uit waarin hij de mislukking van de christenvervolging erkent. Dit tolerantie-edict is mogelijk genomen uit louter politieke overwegingen en onder pressie van Constantijn de Grote (306-337).²⁷ Hij vaardigde in 313 het edict van Milaan uit. Dit betekende een tolerante politiek zonder christenvervolging.²⁸ Het christendom ontvangt dan feitelijk onbeperkte vrijheid.²⁹ Constantijn liet zich zelfs voor zijn dood nog dopen.³⁰

Daarnaast was hij in toenemende mate bij de geloofsinhoud van het christendom en de toekomstige koers van de kerk betrokken.³¹ Constantijn legde daarmee een verbinding met 'de staat'. Hij zag zichzelf zowel als geestelijk als ook als wereldlijk leider. Met andere woorden: hij was 'keizer bij de gratie Gods' en 'plaatsbekleder van God op aarde'.³² Beide titels zouden in de toekomst nog een bijdrage leveren aan de Investituurstrijd. Het christendom beïnvloedde en domineerde van daaruit langzaam maar zeker niet alleen het Romeinse bestuur, maar ook de religie, filosofie, kunst en cultuur.³³

Na Theodosius (346-395) vond de verdeling plaats van het christelijk Romeinse Rijk in een rooms-katholiek en in een orthodox katholiek deel. Eerder had hij alle niet-christelijke rituelen en geloofsopvattingen verboden.³⁴ Overtreding was een vorm van *laesa majestatis* of majesteitsschennis.³⁵ Hieruit kan worden geconcludeerd dat de vroege rooms-katholieke kerk tot staatsgodsdienst was geëvolueerd.³⁶ Al snel zouden andersdenkenden vanwege hun afwijkende geloofsopvattingen vervolgd worden.³⁷

26 Hommes 1942, p. 106.

27 Hommes 1942, p. 109.

28 Door zijn ondertekening van het Edict van Milaan maakte hij een definitief einde aan de christenvervolgingen die hadden plaatsgevonden onder Decius, Diocletianus en Galerius. Met dit edict gaf de keizer Constantijn in 313 voor het eerst aan de Christenen de geloofsvrijheid binnen het Romeinse Rijk. Bron <http://www.rkddocumenten.nl/rkdocs>.

29 Hommes 1942, p. 109.

30 Küng 2004, p. 58, Naerebout & Singor 2006, p. 408.

31 De kerk zelf gebruikt sinds het Concilie van Nicea in 325 in haar officiële documenten de term katholieke kerk, wat algemene of universele kerk betekent. Het begrip rooms is ontstaan gedurende de reformatie om onderscheid te maken tussen hen die de paus, i.c. Rome, trouw bleef of protestants werden. Zo ook Naerebout & Singor 2006, p. 409.

32 Meijer 2007, p. 285, Naerebout & Singor 2006, p. 408, Raedts 2013, p. 16.

33 Küng 2004, p. 58.

34 Thomas von der Dunk 2004, p. 214. Het orthodox deel zal verder niet worden besproken, zie ook Meijer 2007, p. 281.

35 Küng 2004, p. 58 en 59.

36 Pas in 1929 zou de katholieke kerk als een voortzetting of herleving van de Kerkelijke Staat vertegenwoordigd worden door het volkenrechtelijke erkende ministaatje Vaticaanstad. Zo ook Naerebout & Singor 2006, p. 409.

37 Küng 2004, p. 58 en 59.

Vrije meningsvorming raakte ondergeschikt aan de politieke en maatschappelijke veranderingen die het nieuwe christelijke geloof in het Romeinse rijk teweegbracht.³⁸ Rond dezelfde tijd tekende de invloedrijke kerkvader Augustinus (354-430), *der Erste moderne Mensch*,³⁹ zoals hij door velen wel is genoemd, zijn autobiografische *Belijdenissen*⁴⁰ op.⁴¹ Augustinus stelt daarin dat subjectiviteit, zelfbewustzijn en persoonlijkheid, oftewel de vrije wil, de oorzaken zijn van het kwaad waar wij, de mensen, verantwoordelijk voor zijn.⁴² Om de door God gezonden straf voor de kerk te kunnen rechtvaardigen, diende het individu zich voor zijn 'misdragingen', in rooms-katholieke zin, ondergeschikt te maken aan de rooms-katholieke kerk als instituut.⁴³

Daarnaast oordeelde Augustinus dat kerk en staat niet gescheiden mochten worden, wat een filosofische rechtvaardiging van een christelijke staatskerk opleverde.⁴⁴ Augustinus' beroemde citaat 'Gij hebt ons naar U toe geschapen en rusteloos is ons hart tot het rust vindt in U' (uit *Belijdenissen* 1:1)⁴⁵ zou zowel vroege humanisten als godsdienstcritici zoals Erasmus⁴⁶ en andere zestiende-eeuwse reformatietheologen⁴⁷ beïnvloeden in hun *doctrina christiana*, oftewel het denken inzake de zonde- en genadeleer.⁴⁸ Vanwege zijn theologische verdediging van gedwongen bekeringen, inquisitie en het voeren van heilige oorlogen tegen godsdienstig andersdenkenden, zou Augustinus eeuwenlang als legitimatie voor wat wij nu zien als dubieuze praktijken worden opgevoerd.⁴⁹ Door de latere predestinatieleer (zaligheid voor de één en verdoemenis voor de ander)⁵⁰ werd het eigen zielenheil en de angst voor demonen⁵¹ een bron van grote zorg bij de mensen.⁵² Zowel Luther als Calvijn (niemand citeert Augustinus zo vaak als Calvijn)⁵³ gaan uit van dit denkbeeld,⁵⁴ waarbij Calvijn de predestinatieleer van Augustinus tot in zijn meest bittere consequenties zou uitwerken.⁵⁵

38 Meijer 2007, p. 294-295.

39 Wilhelm Geerlings 2008, omslag. 'In zekere zin sluit Augustinus hiermee de christelijke Oudheid af'en opent hij het tijdperk van de Middeleeuwen, Naerebout & Singor 2006, p. 411.

40 In *Belijdenissen* beschrijft hij uitvoerig zijn zielenleven en levensomstandigheden, in: Bloemhof 1976, p. 53.

41 Wijdeveld 1988, p. 146.

42 Geerlings 2008, 25-35.

43 Küng 2004, p. 68.

44 Kramer e.a. (red) 2010, p. 22,

45 In: Bowker 2003, p. 258-261, zo ook Nauta 1942, p. 173-174.

46 Pleij 2007, p. 83.

47 Luther, Wyclif, Calvijn, Zwingli etc.

48 Geerlings 2008, p. 84, 88-90 en p. 105.

49 Geerlings 2008, p. 100-107, zo ook Küng 2004, p. 68.

50 Geerlings 2008, p. 46, Bloemhof 1976, p. 57.

51 Otto 1917, p. 25.

52 Beroemd in dat verband zijn bijv. de schilderijen van Lucas van Leijden.

53 Van der Linden 1965, p. 186.

54 Van Genderen e.a. 1965, p. 12.

55 Küng 2004, p. 71, Bloemhof 1976, p. 57.

De val van Rome in 455 maakte de stad tot een stad van het verleden, een museum, waarin pausen geleidelijk de macht aan de keizers onttrokken en hun normen en waarden aan het wereldlijke gezag oplegden. Wie christelijk was, of zich daartoe bekeerde, was welkom, anders werd zware druk uitgeoefend.⁵⁶

In het door de Franken gedomineerd gebied die ten noorden en oosten van de Rijn leefden, was door de veelvuldige contacten met de Romeinen een soort synthese ontstaan tussen Germaanse en Romeinse cultuurelementen.⁵⁷ In de loop van de vierde en vijfde eeuw namen de Franken het Romeins territorium ten westen en ten zuiden van de Rijn en het noorden van Gallië (Frankrijk) in.⁵⁸ In het perifeer gebied ten noorden van Trier vormde zich een vermenging van Germaanse elites en christelijke waarden. Ook dat leidde tot nieuwe identiteiten.

Het noordelijk deel van dit gebied, waarbinnen het tegenwoordige Nederland viel, werd bewoond door de Friezen, Angelsaksen en Franken.⁵⁹ De deels gekerstende Franken brachten vroegchristelijke ideeën en waarden mee, die al geïncorporeerd waren in hun wereldbeeld. Zij zagen de uitbreiding van hun politieke macht als onderdeel van de uitbreiding van het christendom.⁶⁰ Dit tijdvak beslaat ongeveer de jaren 450 tot 750, waarna de Karolingische tijd aanvangt, genoemd naar het tweede Frankische koningsgeslacht onder Karel de Grote (748-814).⁶¹ Onder Karel de Grote is het christendom gebracht onder de Saksen, Wenden en Avaren.⁶² Hij herbevestigde het christendom in de al gekerstende landen, waar het door heidense gebruiken en door bijgeloof weer dreigde te worden overwoekerd.⁶³ In dit tijdperk vond de bekering van Europa tot het christendom plaats.

Na de dood van Karel de Grote en zijn zoon en opvolger Lodewijk de Vrome viel het Frankische Rijk uiteen in drie gebieden.⁶⁴ Na een aantal conflicten werd het Midden-Frankische rijk in 870 bij het Verdrag van Meerssen ten slotte verdeeld in een westelijk deel (ruwweg het latere Frankrijk), en een oostelijk deel, het Oost-Frankische rijk.⁶⁵ Dit zou zich na 962 beschouwen als erfopvolger van het voormalig Imperium Romanum.⁶⁶ Dit Heilige Roomse Rijk was een uitgestrekt politiek conglomeraat van Duitstalige staatjes in

56 Meijer 2007, p. 308.

57 Mostert 2010, p. 97.

58 Mostert 2010, p. 98.

59 Mostert 2010, p. 12.

60 Mostert 2010, p. 119.

61 Kooijmans & Stuart 1969, p. 72.

62 De in vroeger tijden aanduiding van Slavische volkeren.

63 Dr. L.D. Terlaak Poot 1942, p. 302.

64 Bij het verdrag van Verdun in 843.

65 Regnum Teutonicum ic Deutsches Reich in: Gunter Naumann 2007, p. 8.

66 Tot 1806 meende men dat het Duitse deel de historische erfopvolger van het Romeinse Rijk was. Napoleons bewind maakte daar een eind aan.

West- en Midden-Europa⁶⁷ waar ook ons land deel van uitmaakte.⁶⁸ Binnen dit conglomeraat ontwikkelde zich gaandeweg een machtsstrijd om de wereldlijke en kerkelijke heerschappij, die door paus Gregorius VII (1037-1085)⁶⁹ in zijn decreet *Dictatus Papae* van 1075⁷⁰ op de spits werd gedreven.⁷¹ Hierin eiste hij onderwerping van de wereldlijke macht aan de geestelijke leiders.⁷² De door opeenvolgende pausen gevoerde kerkelijke machts-politiek zette zich vanaf dat moment krachtig voort.⁷³ Zowel de paus als de kerk ontwikkelde daarmee niet alleen een steeds dominantere aanwezigheid in de samenleving, maar ook een hoge mate van ongebondenheid van de wereldlijke leiders.

De kerk werd daardoor een leidende macht in de samenleving.⁷⁴ En daarmee werd ook het vraagstuk van de scheiding van kerk en staat een serieuze kwestie. Het feit dat de keizer in Rome door de paus werd gekroond, voedde de gedachte dat de geestelijkheid superieur was aan de wereldse macht.⁷⁵ Toen koning Hendrik IV weigerde zich aangaande de benoeming van bisschoppen en de lekeninvestituur onder het gezag van de paus te stellen, brak dan ook een langdurige strijd uit.⁷⁶ Deze zogeheten 'Investituurstrijd' kwam de koning in 1075 op een pauselijke 'ban' te staan. Met een tocht naar de berg Canossa trachtte de koning de excommunicatie te doorbreken, maar Gregorius volhardde en de ban bleef van kracht. Pas met de benoeming van tegenpaus Clemens III en de kroning van Hendrik IV tot keizer in 1084 was de rol van Gregorius VII uitgespeeld. Hij zou tot zijn dood in ballingschap leven. Met het concordaat van Worms in 1122 als sluitstuk was de erkenning door de kerk van de wereldlijke overheid als hoogste gezag een feit.⁷⁷

67 Vogel-Janotta & Bresky 2006, p. 2.

68 Der Name Aachen schließlich führt uns eine noch fernere Vergangenheit vor Augen, ein noch älteres Imperium, das in gewissem Sinne auch schon die Einheit Europas symbolisierte das Römische Reich. Rede van koningin Beatrix bij ontvangst van de Karelsprijs op 16 mei 1996 te Aken, in: Heiliges Römisches Reich deutscher Nation 962 bis 1806 Spuren des Reiches, p. 51, Berlin: Deutsches Historisches Museum 2006.

69 Ook wel bekend als de Canossapaus, in: Barth & Bedürftig 2005, p. 140.

70 Barth & Bedürftig 2005, p. 140.

71 Lokin & Zwolve 1990, p. 106.

72 Starck 2005, p. 443.

73 Barth & Bedürftig 2005, p. 140-142.

74 Daaruit voortvloeiend zijn vijf elkaar overlappende processen van centralisatie, juridificatie, politisering, militarisering en klerikalisering ontstaan die tot vaste kenmerken van het roomse systeem zijn uitgekristalliseerd, Küng 2006, p. 109.

75 Lokin & Zwolve 1990, p. 106, vn. 92.

76 Barth & Bedürftig 2005, p. 140-142.

77 Lokin & Zwolve 1990, p. 107 en 301.

In 1512 werd de benaming 'Heilige Roomse Rijk' uitgebreid met de woorden 'der Duitse Natie':⁷⁸ *Sacrum Romanum Imperium Nationis Germanicae*.⁷⁹ De voortzetting van het voormalig Romeinse Rijk werd door de toenmalige westerse, c.q. Duitstalige wereld als van groot belang beschouwt. Christelijke profetieën hadden in het Bijbelboek Daniël voorspeld dat de wereld na het vierde (Romeinse) rijk zou vergaan. Voortzetting van dit rijk moest dit voorkomen. De aanduiding 'Duits' werd toegevoegd omdat het merendeel van de inwoners van dit *Römische Reich* het Duits als moedertaal voerden, evenals de katholieke Habsburgers, die het definitief voor het zegen kregen. De toevoeging 'heilig' gaf de nauwe band aan met de rooms-katholieke kerk. Binnen het Heilige Roomse Rijk ontstond een nieuw territorium toen grote delen, zowel door occupatie als strategische huwelijken, onderdeel werd van het Bourgondische Huis.⁸⁰

Het huwelijk van de Vlaamse Margaretha van Male met hertog Filips de Stoute in 1369 verbond op die huwelijkspolitieke wijze eerder Vlaanderen en Bourgondië, een gebied dat zich uitstreckte van Zwitserland tot aan Holland.⁸¹ Het huidige België, Luxemburg en een deel van Noord Frankrijk⁸² waren daarvan economisch gezien het belangrijkste, totdat het gewest Holland zich omstreeks de vijftiende eeuw ontwikkelde, met Dordrecht als voornaamste stad. In diezelfde tijd ontstond een band tussen de Nederlanden en de Duitse Nassau's, toen in 1403 graaf Engelbert I van Nassau trouwde met de Nederlandse Johanna van Polanen en zich in Breda vestigde.⁸³ De erfgenamen van de Nassau's verwierven daardoor invloedrijke posities aan het Bourgondische hof.⁸⁴ Middels strategische huwelijken bouwden de Habsburgers vanaf 1482⁸⁵ een dynastie op dat uit een Oostenrijks, een Spaans en een Nederlands deel zou bestaan. Deze gebieden kwamen uiteindelijk onder gezag van de Spaanse koningen Karel V en Filips II. Door geografische versnippering moest de Spaanse koning echter voor een deel van zijn zeventien Nederlandse gewesten, te weten Vlaanderen, trouw zweren aan zijn aartsrivaal, de Franse koning, die Bourgondië bezat. De oplossing werd in 1549 gevonden met de Pragmatieke Sanctie,⁸⁶ waarmee Vlaanderen aan Spanje werd overgedragen. De zeventien Nederlandse gewesten

78 'Um im Zeichen europäischer Machtkämpfe auszudrücken, dass dieses Reich ausschließlich eine Angelegenheit der Deutschen sei. (...) Unter Deutschland soll der nördlich der Alpen liegende Herrschaftsbereich des Alten Reiches verstanden werden': Naumann 2007, p. 9.

79 Naumann 2007, p. 9.

80 Een zijtak van het Franse koningshuis Valois ontstond in 1362, doordat de Franse Koning Bourgondië schonk aan zijn zoon Filips de Stoute.

81 Naumann 2007, p. 117.

82 Later aangeduid als France Comté.

83 Rijksvoorlichtingsdienst 1999, p. 5.

84 Rijksvoorlichtingsdienst 1999, p. 5.

85 Huwelijk van Filips de Schone en een Spaanse prinses in 1482.

86 De overeenkomst tussen de Franse en Spaanse koning die van de Nederlanden één geheel maakte maar wel deel van Spanje werd.